

Світлана БОГДАН,
кандидат філологічних наук,
завідувач кафедри історії
та культури української мови
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки

«ПИШИ Ж МЕНІ, МАМОЧКО...»

Стереотипи епістолярної поведінки
Лесі Українки у спілкуванні з матір'ю

Перший лист Лесі Українки до матері, Ольги Косач-Драгоманової (Олени Пчілки), збережений у рукописній копії сестри Ольги і датований 26 жовтнем 1883 р. на основі її згадок у «Нотатках до біографії Лесі Українки» [13; 55, 56]: «На четвертий день після операції Леся продиктувала няні листа до мами. Цього листа мама переслала Драгомановим у Женеву». Він зберігся серед паперів Михайла Драгоманова у Варшаві [14; X, 433]*. Починається він узвичаєною для родинної епістолярної комунікації Косачів двокомпонентною моделлю *милая мамочко* (подібно до типової вітальної формули *милая бабушка* в листах до бабусі, Єлизавети Драгоманової) і характеристичною (послугуючись властивою Лесі Українці термінологією) формулою прохання в поєднанні з обіцянкою, які виконують роль семантично еквівалентних формул прощання (з властивими для всіх подальших її листовних діалогів із мамою змістовими акцентами): «Обо мні не журіться, самі добре пробувайте та Марочку бережіть, – я скоро до Вас прибуду і всіх поцілую» [X, 14]. Про свої ж болі, страждання – максимально стримано, стиснено, стилістично нейтрально, позиційно вторинно, периферійно – на другому плані (наче про несуттєву, другорядну інформацію), про що свідчить уже перше висловлення зачину цього листа: «Чого ж то з Марочкою (Оксаною, молодшою сестрою. – С.Б.) так обертаються, що чуть не убили?» Про себе – опісля, наче про звичайну (а не вирішальну) подію в її житті: «Мені зробили операцію 11-го числа в 11 часів утра: я нічого не чула, тільки щось давило на тім'я».

І лише в другому листі до мами, написаному 8 липня 1889 р., зринає початкова сокровенна, кажучи мовою науки – типологічна, стереотипна формула, якій судилося стати домінуютьною і визначальною: *Люба мамочко!* Та формула, що з якихось, неоднозначно мотивованих пізніше передумов, порізному була сприйнята, а можливо, й витлумачена Ольгою Косач-Драгомановою. Це видно з коментаря самої адресантки на початку одного з листів до неї: «*Люба мамочко!* (тут і далі вирізнення моє. – С.Б.) Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу його завжди од щирого серця, а не для лицемірства та облесливості. Ти маєш право виляяти мене добре, коли я довго не пишу, але таких вразливих речей, яких ти понатисувала в своєму останньому листі, я все-таки не заслужила і не заслужу ніколи» [X, 193].

Уже другий лист до мами з Одеси позначений впливом народнорозмовної тональності спілкування, частотним використанням оказіональної лексики, що визначатиме всю подальшу стилістику родинної епістолярної комунікації Косачів: «Твій лист мене

дуже звеселив, бо з нього видно, що негри все так само пробувають “в блаженном состоянии первых человеков...”» [X, 29]. А завершено цю епістолярну багатолітню сув'яз із неодмінним *люба мамочко* 11 червня 1913 р. в Кутаїсі [XII, 466]. Щоправда, первинна формула прихильності *Ваша Леся* [X, 14, 30] цілком закономірно трансформувалася з часоплином в узвичаєну для діалогів із мамою *Твоя Леся* [XII, 467], яка не лише свідчила про зміну вектора міжособистісних взаємин, заданого передусім адресанткою, а й про динаміку листовної стилістики та повагової дистанції. Однак на противагу оптимістично й позитивно маркованій тональності першої епістоли з початковим *люба мамочко* ця остання звучить стисненіше, хоч і не позбавлена оптимістичної семантики. Про це свідчить її завершення: «Я все-таки при всьому не почувалюся нещасною, і якби Льоня не мав тенденції вдаватися до лихварів, то я б ще й не такі злидні, жартуючи, прийняла, бо вони якось ні на настрої, ні на наших відносинах не відбиваються...» [XII, 467]. Водночас це послання імпліцитно все ж таки фіксує втому від постійної матеріальної скрути, виразно й напрочуд містко увиразнену оказіональним оцінним субстантивом «*безгрішна*» [XII, 468] (у листі від 20 червня 1913 р. до Михайла Кривинюка). І на самкінець цитованого червневого листа до Михайла Кривинюка фіксуємо неочікуване прохання: «*Попросіть маму, щоб відповіла мені що-небудь на мій останній лист, – мовчання страшно нервує*» [XII, 468]. Зауважмо: до Лесиноного відходу залишалось 44 дні.

А поміж цими двома точками відліку у збережених епістолярних діалогах Лесі Українки з мамою розгортається часопросторовий вимір. Уціліла мозаїка листовної комунікації (все листування, на жаль, не збереглося) дає змогу хоча б орієнтовно окреслити сутнісні ознаки їхньої міжособистісної взаємодії, кодовані передусім мовноповедінковими стереотипами. Літературознавче осмислення цієї проблеми вже було об'єктом аналізу в добре відомих науковому світові студіях Григорія Грабовича [1], Івана Денисюка й Тамари Скрипки [2], Оксани Забужко [4], Ніли Зборовської [5]. Деякі психологічні аспекти, з опертям передусім на епістолярні джерела, розкрито у працях Сергія Михиди [9], [10], [11] тощо.

Перші спроби наукового опису й коментарів щодо специфіки комунікативної поведінки та взаємодії цих двох унікальних особистостей знаходимо в, поза сумнівом, найавторитетнішому джерелі – «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», створеній сестрою Лесі Українки – Ольгою Косач-Кривинюк [6]. Мовознавчі дослідження цієї проблеми нам не відомі.

А отже, 1883–1913 рр. зафіксовані в епістолярній спадщині Лесі Українки 158 листами до мами, що вміщені в дванадцятитомному виданні творів: **138** – безпосередньо до неї, **8** – до мами й батька, **2** – до мами й сестри Ольги, **10** – до родини загалом. Таким

* Далі, покликаючись на це видання, в дужках зазначатимемо лише том і сторінку.

постає їхнє листування мовою сухих цифрових «мумій», перефразовуючи відоме міркування Лесі Українки про мову і стиль української науки.

Що ж насправді приховано за згаданими та іншими стереотипними епістолярними виразами? Що таять вони у вимірі вічноплинного часу і в контексті цього листування? Звичайнісіньке механічне налагодження контакту в поєднанні з тяжінням до традицій родинного спілкування українців? А отже, абсолютно мимовільне використання однієї з можливих у реєстрі апелятивних формул? Чи все ж такі значно глибинніше, вмотивоване й закодоване в семантичній структурі, органічне для внутрішнього психоемоційного стану Лесі Українки найменування найдорожчої її серцю адресатки? Його стилістика гармонійно доповнює і виявляє весь спектр ставлення та пошанівку до матері. Отого справжнього, реального, не афішованого і так суголосного її духовному й емоційному виміру та настрою.

Спробуймо увійти в річище цієї нестримної й глибинної, як весняні води, епістолярної стихії, вдаючись до герменевтичного дослідження листовної комунікації. Дуже обережно, діткливо й неквапно розсуньмо завісу життєвої драми тяглістю в 30 літ. Наблизьмося до пізнання, а не руйнації, експлікованого в текстах, остерегаючись семантичних спокус у довільних і необачних експериментах із вимірами вічного – духу. Зробімо це разом.

Насамперед кілька слів про особливості епістолярної комунікації обох дописувачок. В епістолярних діалогах із матір'ю Леся Українка нерідко вдавалася до несхвальних означень власного листовного хисту, з властивою їй постійною самопринижувальною («*уничижительною*») тональністю щодо себе і з підкреслено позитивною – щодо Олени Пчілки. Це системно створює семантичну площину контрасту, пор.: «**Ніхто ніколи не писав мені так часто і так люблю, як ти, і, запевне, ніхто й не писатиме**» [XI, 40] і «Прости, що **малоцікавий лист, але ти знаєш, що я люблю писати листи “настоюще”, а тут якраз не можна так**» [X, 190]; «*Бувай здоровенька і прости, що лист якийсь безпутний, – дуже гаряче!*» [X, 94].

У листах матері Леся Українка відзначала передусім **грунтовність** викладу інформації («*Спасибі, дуже спасибі за нього (листа. – С.Б.), багато в ньому цікавого і наперекір Якимовій поговірці багато нового і доброго вкуті*» (29 травня 1899 р., Берлін) [XI, 113]) і її **докладність**, що вплинули і на обсяг листа: «*Як се часто буває, листи наші розминулись. Нема що й казати, як я рада була твоєму “довжелезному” листові, але ж на такий лист теж “коли відписувать, то відписувать”, от я і прозбиралась мало не тиждень*» [X, 412, 413]. Саме ці інформативні чинники маминої епістолярії, очевидно, формували взірєць, орієнтир, модель для створення її власних епістолярних текстів. А найбільше поціновувала вона в маминих листах уміння точно й виразно відтворити події: «*Пиши ж мені, мамочко, “людоду й сонце біле”, ти якось вмієш так листи писати, що мов перед очима все ставиш, а от я так не вмію і через те з моїх листів рідко хто задоволений*» [XI, 300]. Привертає увагу графічно позначене звертання до матері – «*людоду й сонце біле*». Це, найімовірніше, семантичний оказіоналізм, що постав на

основі раннього мовлення когось із дітей і був елементом родинної метамови Косачів.

Цілком закономірно, що початок листів до матері традиційно позначений заувагами про надходження листів чи їхню відсутність. Закономірна радість від одержання маминих вісточок узвичаєно відтворена стереотипними для української епістолярної комунікації лексемами *втіха*, *втішити* в поєднанні з експресемами інтенсифікації *дуже*, *велика* тощо, напр.: «*Саме сьогодні я зібралася до тебе писати, як отримала твого листа, що дуже втішив мене і сам собою, і своїми прилогами. Авжеж, таки й прилогами...*» [XII, 378]; «*Сьогодні я одержала вашого великого потрійного листа, і, звичайне, то була велика втіха*» [XII, 397] (6 червня 1912 р.) або семантично й емоційно еквівалентними виразами, напр.: «*Нарешті лист від тебе!*» (29 грудня 1898 р.) [XI, 82].

Забарність листів тривожила адресантку, викликала зрозумілі вболівання і турботу за родину, напр.: «*Спасибі Вам, що обізвались до мене, а то я вже починала боятись, чи не сталося там чого вдома, що всі мовчать*» [XI, 202]. Зауважмо, що власне зачин таких епістолярних текстів відзначається частотним зверненням до семантики мовчання. Це зумовлено об'єктивними, а почасті і не мотивованими перервами в маминих дописах, а іноді й інших членів родини, напр.: «*То таки правда, що замовкли були ви всі, наче змовились. Та вже, звісно, було вам “не до солі” за тими концертами та біганиною*» (3 лютого 1902 р., Сан-Ремо) [XI, 317].

Особливо болісно вона сприймала тривале родинне мовчання й абсолютно аритмічне листовне спілкування, живучи на чужині: «*На сей раз уже знов я приїздила з листом і прошу пробачити мені (а за минуле “не признаю себя виновной”, бо я писала щось разів із 5, а мені ніхто ні разу)*» (19, 22 лютого 1909 р., Телаві) [XII, 269].

Неважко уявити її психоемоційний стан за умов, коли всі можливі тодішні засоби встановлення комунікації були використані, однак намарне: «*Що ж се значить, що ні ти, ні Ліля не обізвались до мене досі ані словом? Уже місяць, як я тут, і зараз по приїзді послала тобі телеграму, потім картку, довгий лист і знов картку, і на все це ні слова відповіді. Невже ні ти, ні Ліля нічого того не одержали? Але в тім разі дивно, що мене ніхто не запитав, “или я жива, или я здорова”*» (18 грудня 1912 р., Хельван) [XII, 421].

Із часом образне й почасті гіперболізоване сприйняття маминих листів, появу яких Леся Українка порівнювала з Божою з'явою, згасає. До речі, їхню відсутність вона асоціативно пов'язувала з листовною хворобою – Briefkraftheit у її термінології. Воно набуває типологічно виразної стилістики, основу якої формує семантика жалю й болю від неможливості хоча б листовного спілкування. І хоча нема жодних підстав сумніватися в ширості Лесиних одкровень у листі до матері з Берліна 31 травня 1899 р. («*Листа твого ми ждали, як Бога, уже й Briefkraftheit починалась, я сьогодні збиралась писати укоротельного листа, ну, та гаразд, що не написала, бо з таких листів нема нікому приємності*» [XI, 120]), водночас помітно, що в юності вона в основному стримувала свій емоційний стан за тривалої «безлистовності». Частіше його поліпшував таки черговий мамин лист.

Про це свідчить і цитований текст, пор. також: «Сьогодні я вже хотіла писати тобі листа з “жалкими словами”, та ось якраз, ще ми не вставали з ліжка, як отримали твого листа» [XI, 113] (29 травня 1899 р., Берлін). В останнє ж десятиліття відсутність листів від родини і передусім від мами завдавали Лесі Українці не просто тривог і переживань. Її емоційний стан залежав від надходження епістолярної інформації з дому. «Коли не отримаю нічого і в Катаньї, то пропаде до решти той веселий настрій, з яким я їхала до Неаполя», – писала вона 7, 8 червня 1902 р. з Палермо до родини Косачів [XI, 358].

Сама ж адресантка не раз декларувала свої комунікативні наміри щодо регулярності епістолярних діалогів із матір'ю і, зрештою, прагнула їх практичної реалізації: «Відповідаю от таки зараз, щоб не обаряти» (27 березня 1913 р., Хельван) [XII, 453].

Основними причинами «збоїв» у листуванні Лесі Українці з мамою, його перерв, такої небажаної для неї уривчастості були: 1) відсутність відповідного психоемоційного настрою, іноді навіть без виразних причин (особистісної не-«настроєності», неналаштованості на листовну комунікацію, тобто певна комунікативна дисгармонія): «Мені самій неприємно, що я тобі давно не писала (здається, тижнів зо два), але так я все чогось кисла, що не хотілось і писати під такий час» (5 березня 1898 р., Ялта) [XI, 22]; «Вибачай, що я тобі давно не писала. Та ото тії медичні теми якось і томилі, і настрої одбивали, а треба ж було з ним якось покінчити» (16 лютого 1908 р., Ялта) [XII, 230]; 2) погане самопочуття й утома, пов'язані здебільшого з частими переїздами: «Вибачай, що я досі тобі не написала; так щось не було ніякої енергії» (14 червня 1898 р., Одеса) [XI, 51]; «Пробач, дорогая мамочко, що я досі не відповіла тобі – сили не було. Ох, ще ніколи не було мені так трудно писати листи, як тепер, навіть і в часи втрат, які я давніше пережила» (після смерті брата Михайла) [XII, 90]; «...в той день не могла написати, бувши втомлена» [XII, 320]; 3) заборона лікарів писати листи через нездоров'я: «Хотіла я тобі вчора писати зараз же після Лілі і Оксани, але п. Дер[ижанов] мені не дозволив, бо в вечір приїзду наших і на другий день ввечері мене знов трясло» (11 квітня 1898 р., Ялта) [XI, 37]; 4) якісь конкретні побутові причини і брак інформації, про яку, очевидно, запитувала адресатка: «Листа твого ми отримали вчора, але відписую тільки сьогодні, бо перше хотіла довідатись адреси п. Френкеля» (20 жовтня 1898 р., Київ) [XI, 72]; 5) нестача новин або недалеко зустріч із мамою: «...я не писала почасти через те, що ти обіцяла до 15-го прийти, то я сподівалась хутко побачитись» (29 грудня 1898 р., Київ) [XI, 82]; 6) переїзд і зміна адреси, внаслідок чого листи нерідко «розминались» [X, 412], іноді – просто губилися через безвідповідальність пошти. Все це разом створювало виразні пресупозитивні умови комунікативного дискомфорту щодо епістолярного спілкування, яке почасти перетворювалося для Лесі Українці у важку повинність, перифрастично названу нею «каторгою»: «Позавчора отримала твій лист, але не могла зараз відповісти. Для мене тепер, скажу правду, писати листи ціла каторга» (19 липня 1895 р., Софія) [X, 309].

Послідовне дотримання двовекторного епістолярного статусу комунікантів, їхнє неухильне чергування ініціювала й культивувала мати. Очевидно, вони й стали спонукою до частих, здебільшого початкових коментарів Лесі Українці щодо затримок у листуванні: «Збиралась я ще вчора писати до тебе, та наші тож заспили до міста, що вже не було коли» (30 вересня 1896 р., Колодяжне) [X, 351].

На заваді пунктуальності ставали щоразу ті самі причини. Щоправда, Леся Українка намагалася все ж таки витримувати певний ритм, пропонований матір'ю, названий, очевидно, нею ж «гоголівським»: «Гоголь то правду каже, та тільки не завжди можливо відповідати “моментально”, напр[иклад], я отримала твого листа в момент занятій з Капрелом, то де ж тут було моментально писати?» (17 лютого 1898 р., Ялта) [XI, 18]. Хоча «гоголівської» моделі епістолярної поведінки, що вимагала насамперед швидкої відповіді, вона все ж таки в основному дотримувалася: «Тільки що отримала твого листа і, по-гоголівськи, відповідаю зараз» (12 березня 1898 р., Ялта) [XI, 25]. Як свідчить листування з матір'ю, така поведінка була для Лесі Українці типологічною, пор.: «Тільки що отримали ми твого листа і я, прочитавши, безпосередньо сідаю відповідати на нього, чи то пак писати продовження свого минулого листа» (13 квітня 1898 р., Ялта) [XI, 40]; «Хоч воно вже й спати хочеться, а таки напишу сьогодні, бо завтра можу не зібратись» (22 квітня 1904 р., Львів) [XI, 221].

Зважаючи, мабуть, на мамині побажання наповнювати листи передусім фактажем і ретельно відповідати на всі її запитання, а не розводити «лірику», Леся Українка почасти змушена була витримувати паузу в листуванні: «Прости, що я написала тобі другого листа не так хутко, як би слід було, але ж поки не поприходили Пуцові учителі і не набралась ніяких фактів, я не могла писати, бо знаю, що ти терп'ять не можеш “ліричних” листів, безфактових» [X, 176]. А отже, саме мати визначала змістовий стрижень і архітектоніку епістолярних текстів Лесі Українці; їхніми обов'язковими компонентами були докладні описи новин і відповіді на запитання. Мабуть, саме тому в листах до неї вона намагалася детально описувати подієвий часопростір, зупиняючи, перериваючи іноді якусь спонтанну тематичну нитку і повертаючись до сухої констатації фактів або відповідей на конкретні запитання: «Ну, однак я все про возвишенні речі, а ти, певне, вже сердитись, що я не одмовляю на твої питання» [X, 177]; «Не знаю, які ж тобі факти з нашого життя написати, якось трудно здумати, що, власне, може бути цікавим з тих фактів, таких відомих і звичайних для нас. Живемо ми гаразд, ніхто в нас нічого не вкрав і нічим не зобидив, люди до нас добре відносяться, лихої слави не набираємось, а хіба доброї потрошку» (24 грудня 1893 р., Київ) [X, 190]; «Ну, тепер відповідатиму на питання, краще всього ти питайся детально, а я вже відписуватиму як слід, бо що ж я зроблю, коли ніяк не потраплю сама написати про все, що тобі цікаво знати» (27 грудня 1893 р., Київ) [X, 195]; «Вибачай, що не відповідала толком на деякі твої питання, бо наші листи раз у раз розминалися, і через те жадного пуття нема з перепискою. На головне питання, де бути на

другий місяць, відповідаю, що зостанусь в Євпаторії, бо купання ліпшого від тутешнього нема ніде» (19 липня 1891 р., Євпаторія) [X, 96]. Згадки про такий «фактологічний» тип кореспонденції у спілкуванні з мамою фіксуємо в листах до інших адресатів, зокрема до сестри Ольги: «Завтра напишу мамі **фактичного листа**» (28 лютого 1898 р., Ялта).

Брак фактів для листовної інформації утруднював епістолярні діалоги з матір'ю, додавав певного психоемоційного дискомфорту: «Я вже, здається без пуття починаю листи писати, а надто як подумати, **як мало кругом мене матеріалу для листів**. Але таки, певне, за се ніхто з вас мене не лястиме», – писала вона їй 26 липня 1891 р. з Євпаторії [X, 98]. Очевидно, саме за недотримання «змістових» вимог Лесі Українці доводилося вислуховувати (точніше, «вичитувати») материнські докори: «Ну се, врешті, філософія, той “вигляд и нечто”, за який **ти часто не хвалиш мої листи**» [XI, 33]. Зауважмо, як делікатно Леся Українка пише про несхвальну оцінку її листів: *ти не хвалиш мої листи*, очевидно, свідомо уникаючи вживання будь-якої лексеми з негативною семантикою.

Тональністю, стилем маминих листів значною мірою визначався емоційний і стилістичний настрій, лад епістолярних текстів Лесі Українки. Про це переконливо свідчить завершальне прохання від 30 грудня 1893 р. з Києва: «**Напиши мені, мамочко моя, лагідніший лист** – я бачу, що ти ще сердилася на мене, – а то мені **свята будуть втрое сумніші, коли я не матиму доброго слова від тебе**» [X, 197].

Важливою ознакою цього спілкування була нумерація маминих листів задля, ймовірно, контролю ритміки епістолярних діалогів, напр.: «**Листа твого (№ 1) я отримала, він трохи невиразний, але, чекаючи виразнішого, відповідаю на сей**» [XI, 33].

Другою материнською вимогою щодо листовної комунікації, очевидно, можна вважати також «нелюбов» Олени Пчілки до «**одкриток**», тобто спілкування за допомогою поштівки, що зумовлено, найімовірніше, стислістю інформації. Зауважмо, що несприйняття такого способу епістолярних контактів було властиве їм обом, і тому вони використовували його лише у виняткових ситуаціях, напр.: «**Прости, що я не прислала одкритки, як ти хотіла, та я знаю, що ти, властиво, не любиш одкриток, і думала вчора ж таки (зараз) відповісти листом на листа**» (7 лютого 1903 р., Сан-Ремо) [XII, 38], пор. також лист до сестри Ольги: «**А ще моя натура, що, довго не писавши, соромлюсь писати одкритки, а на лист не завжди часу й енергії вистає**» (22 листопада 1904 р., Тбілісі) [XII, 119].

Листівки Леся Українка надсилала за певних комунікативних умов: 1) відсутність «закриток»: «...сього (листа. – С.Б.) пишу теж в Колодяжне, думаю ще там застати тебе, і в Гадяч тепер же пишу “открытку”, бо “закриток” не стало, а зараз не можна їх купити, хіба завтра» (2 липня 1897 р., Ялта) [X, 371]; 2) психоемоційний стан адресантки: «**Вчора не писала я сама, а попросила Лілю написати одкритку, бо так утомилась тряскою в вагоні...**» (23 лютого 1900 р., Петербург) [XI, 165].

А от сама Олена Пчілка нерідко писала листівки, про що дізнаємося з Лесиних листів від 29 березня 1903 р. з Сан-Ремо («**Отримали ми сьогодні твою одкритку,**

спасибі!» [XII, 59]) і 30 грудня 1893 р. з Києва («**[Твої] маленькі записки ми отримали]** сьогодні, отже, **другого [дн]я після патиного виїзду**» [X, 196]). Натомість від дітей вона вимагала «основательних» листів, про що свідчить одне із послань Лесі Українки: «**Пора кінчать сей лист (не знаю, чи основательний) і йти гуляти, поки сонце гріє**» (4 листопада 1897 р., Ялта) [X, 389], пор. також початок листа до сестри Ольги в серпні з Ялти того ж року: «**Все я збиралась тобі “основательного” листа написати, та й знов півлисточка пишу**» [X, 378]. Леся Українка, не завжди маючи можливість писати саме такі листи, мусила вдаватися до «виправдального» дискурсу в листах до матері: «**От уже, здається, два тижні, як я не писала тобі, і сама не знаю, як се так вийшло, се все той нещасний замір написати “основательного” листа! Та от і знов пишу неосновательного**» (4 листопада 1897 р., Ялта).

Щоправда, навряд чи можна вважати цю материнську вимогу щодо ґрунтовності листів постійною, про що зауважує Леся Українка 30 грудня 1893 р. з Києва: «**Ти кажеш писати тобі на четверточці аркуша, але, вибачай, я так не вмю писати, – коли я маю час написати четвертку, то маю час і на цілий листок...**» [X, 196, 197].

Пізніше, очевидно, щоб не втомлювати доньку, сама мама наклала своєрідне вето на довгі листи. Про що заборону Леся Українка згадує, зокрема, 12 грудня 1898 р.: «**Однак чого се я розписуюсь? 1) Ти заборонила писати довгі листи. 2) Ми хутко побачимось. Отже, до побачення**» [XI, 83]. До того ж вона сама нерідко зізнавалася матері у власній неспроможності писати довгих листів: «**Писати до в г о не можу, але написати листа для мене вже не подвиг, а зовсім звичайна річ**» (18 липня 1897 р., Ялта) [X, 375].

Натомість маминим «**довжелезним**» листам, як уже зазначалося, Леся Українка була особливо рада: «**Нема за що й казати, як я рада була твоєму “довжелезному” листові, але ж на такий лист теж “коли відписувать, то відписувать”, от я і прозбиралась мало не тиждень**» (25, 26 грудня 1897 р., Ялта) [X, 412, 413]. Тому й просила її писати «**дрібно-дрібненько**», що синонімічне в цьому контексті лексемі «багато»: «**Цілую всіх міцно і прошу писати про все дрібно-дрібненько. Цілую тебе найбільше**» (5 листопада 1893 р., Київ) [X, 178]; або використовувала лексеми того ж деривативного ряду: «**пиши мені довше слово**» (29 січня 1903 р., Сан-Ремо) [XII, 37].

Ніколи не вважаючи і не ставлячи себе «**ні центром світу, ні центром сім'ї**», Леся Українка понад усе прагнула порозуміння родини, і передусім маминого, хотіла бачити в ній одностунця: «**...я тільки надіюсь, що ми ще будем думати однаково про те, що для мене щастя, а що лихо, і тою надією розважаю себе**» (19 листопада 1903 р., Тбілісі) [XII, 91], а тому її серце краялося «**на дві половини, коли не всі**», кого вона любила, «**любилися межі собою**» [XII, 91].

Про характер їхніх особистих взаємин і комунікації дізнаємося здебільшого з цілком зрозумілих причин опосередковано, з епістолярних текстів, найчастіше – в коментарях до інших адресатів. Щоправда, вони не завжди експліковані, і навіть за умов вербалізації не деталізовані, – здебільшого через натяки, зокрема в кореспонденції до сестри Ольги, як-от у

листі від 20–24 серпня 1898 р. з Гадяча. Крім конотативного контексту, вербалізованого епітетною лексемою *добрий*, позитивне забарвлення посилене сполученням зі стилістично маркованою лексемою *лад*. Вона, традиційно для українських родин, уособлює гармонію міжособистісної комунікації й сама по собі визначає вектор такої взаємодії, не кажучи вже про плеонастичне означення *добрий*, бо навряд чи лексема *лад* може поєднуватись із негативно окресленою номінацією навіть гіпотетично, оскільки її семантична структура має основну сему *взаєморозуміння*: «*Приємно, що досі у нас з мамою добрий лад, правда, що тут нема і не може бути кийвських причин до нарушення ладу, впрочім, їх тепер і в Києві мало – се, як з якого боку, і добре і недобре (фраза безтолкова, але ти її, сподіваюсь, зрозумієш толково)*» [XI, 62].

У листах до матері частково представлені інтекстові елементи, що стосуються фрагментів узвичаєної (а можливо, й стереотипної?) поведінки Олени Пчілки в типових комунікативних ситуаціях родинного спілкування, напр.: «*А таки дуже налегло вибралась в дорогу, якби так хто з нас вибрався, то ти б сказала “неосновательно”*. Коли б ти ще там не простудилась» [XI, 72]; «*Моє здоров'я вже значно урівноважилось, настільки, що завтра п. Дерижанов сам згоджується “взяти” мене на публічні відчити ту-тешніх його колег по громадській гігієні (“народное здравие”). Твої слова про безскутечність “блаженної лжи” зробили на мене таке враження, що я вже буду в сьому листі все писати по правді, не змінючи “ні титли, ніже тії коми”*» [XI, 25]; «*Що ж робити, коли я – хвора і бездипломна людина – іншим способом не можу нічого заробити (в Єгипті, правда, могла “хедер” (церковну школу. – С.Б.) відкрити, тут же і сього не можу), а заробляти мушу. Звісно, якби я вміла продавати не так рукописи, як “вдохновенъ”, то, може б, досі з самих “авторських” забагатіла, та коли ж маю таку прокляту натуру, що замість “хлебных пьес” виروضу з серця якісь лісові, **мовляла ти, “квітки”, а з квіток же, відомо, хліба не їсти... Ет, та щур її, сій темі – від неї тільки “с° повьшається”***» [XII, 388].

Крім родинних поведінкових стереотипів, Леся Українка нерідко використовувала традиційний етикетний розмовний вислів *слава Богу*, що передає певне схвалення й позитивну оцінку ситуації: «*В нас нічого нового, “слава Богу”, нема, всі в доброму здоров'ї і ргуз обов'язках* (при своїх обов'язках (пол.). – С.Б.)» [XI, 74]. Семантична парадоксальність «*нічого нового, слава Богу*» відтворює синонімічний вираз «*відсутність новин – це добра новина*». Подібний контекст його функціонування знаходимо і в листі від 5 вересня 1899 р. з Гадяча: «*У нас, слава Богу, нічого нового, нічого не наслухалось за цей час, а про наше розходженіє взагалі розкаже тьотя Саша*» [XI, 137]. Пор. інші листовні тексти: «*Дома, слава Богу, нічого нового*» (21 травня 1911 р., Київ) [XII, 350]; авторка вказує на говіркове мовлення волинян як на джерело цього стереотипного вислову «*з того часу нічого “не наслухалось” (слава Богу, кажуть волиняки)*» (поч. 1912 р., Цулукідзе) [XII, 384].

До узвичаєних родинних висловів Косачів, позначених говірковим мовленням поліщуків, належить і частотний інтекстовий епістолярний компонент «*як*

не може бути»: «*доїхала я “як не може бути”, без жадних авантур і навіть без пересадок (окрім, звісно, на границі)*» [XI, 296]. Імпліцитно цей вислів містить позитивну інформацію і семантично рівноцінний лексемі *добре/благополучно* всупереч формальним ознакам, серед яких найвиразніший формант – заперечна частка *не*, пор. також: «*Але то все минуло і скінчилося як не може бути, то нема що й говорити про се*» (13 квітня 1898 р., Ялта) [XI, 40].

До речі, говіркові стереотипи, і не лише західнополіські, визначальні також для інших епістолярних діалогів із мамою, що свідчить про органічну «двомовність» – говіркову й літературну – обох комуніканток, типологічну загалом для мовців подібних соціальних статусів, пор.: «*Люба мамочко! / Отримала твою записочку в листі п. Квітки і бачу, що ти дуже “ся розірвала”, тільки не в галицькому значенні сього слова*» [XI, 297]. У цьому контексті відбувається десемантизація первинного для галичан значення, для яких *розірватися* означає «*перепочити*», «*відпочити*», а в листі Лесі Українки воно співвіднесене з антонімічною семантикою: «*втомитися*».

Стереотипні також в епістолярній комунікації з матір'ю частотні узагальнені номінації, що належать до родинної метамови Косачів, здебільшого в початкових і завершальних частинах листа. Це передусім найменування, що стосуються молодших сестер і братів. Варто розглянути деривативні варіанти й сполучувальні потенції та контексти номена *гусь*, фіксованого і як загальна, вживана щодо всіх сестер, і як власна назва *Гусь, Біла Гусь, Гусица, Гуси́нка* (здебільшого щодо Ізидори). Узагальнено вживано також форму множини – *гусі* (щодо Ольги й Оксани), напр.: «*Сплять обидві гусі на канані*» (13 квітня 1898 р., Ялта) [XI, 41] і невластиву літературному мовленню форму жіночого роду *гуся*: «*Мицно цілую тебе і молодую гусю*» (11 липня 1898 р., Гадяч) [XI, 55].

Варто виокремити як семантичну домінанту епістолярних діалогів Лесі Українки з матір'ю постійне відчуття єдності з родиною і рідною землею. Вони представлені узвичаєними для її листів номенами *родина* і *дома*. Цей останній семантично структурує цілий значенневий спектр: від *дба* – у властивому для поліщуків значенні «*рідний дім*» до узагальненого – *дба* – «*рідна земля*», «*батьківщина*» (до речі, актуалізованого найчастіше за умов перебування на чужині: «*Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан-Ремо, здається “дома”: тут і тепліше, і привітніше, і природа, і люди. Всі мене прийняли як рідну*» (з листа до родини на другий день по приїзді до Сан-Ремо, 2 листопада 1902 р.) [XI, 367]. Інтекстовий характер запозичення з говіркового мовлення лексеми «*дома*» окреслено в цитованому тексті посередництвом графічного виокремлення.

Нерідко характеристика «*доми*» фіксується в листовній комунікації через опозицію *своє–чуже* з виразним наданням переваги *своєму*, що, зрештою, типологічно для етнічних автостереотипів. За таких умов Леся Українка найчастіше використовувала прийом зіставлення, як-от у листі 29 травня 1899 р. із Берліна. Асоціативно Берлін поєднано з Україною, тобто це місто стає словом-стимулом подальшої реакції: «*Надто звідси з кам'яного і тепер дуже,*

занадто шумного Берліна, то **наші українські простори здаються навіть краще раю**» [XI, 114]. У результаті такого зіставлення народжується антитеза «камінного міста» й «українського раю». Завдяки гіперболізації в Лесиній інтерпретації *рідний край* набуває навіть вищого позитивного статусу, ніж сам рай.

На особливу увагу, з огляду на важливість, заслуговують мовноетикетні формули, узвичаєні для епістолярних діалогів Лесі Українки з мамою. Найвиразніші з-поміж них ті, що стилістично маркують початок і завершення листової комунікації: початкові та внутрішньотекстові формули звертання та прощання. На противагу спілкуванню з іншими адресатами (і не лише з родини) ці одиниці належать до найстійкіших у системі всіх, властивих їй епістолярію: на їхньому використанні не позначились ні часові чинники, ні комунікативні умови, ні емоційні стани адресантки. Типологічною ознакою в реєстрі апелятивів, як уже зазначалося, безперечно, можна вважати двокомпонентну модель *люба мамочко*, вона найчастіше вживана на початку епістолярних діалогів. Функцію встановлення епістолярного контакту на початку листа ця формула виконує **128** зі **138** разів, це 92,7 %. Один раз ужито вираз *люба моя мамочко*, 5 – *дорога мамочко*, 1 – *мамочко* (вплетено в початкову фразу), без звертань – 3 листи (2 із них не мають початків). А якщо взяти до уваги ще й внутрішньотекстові її фіксації, то цілком правомірно стверджувати, що саме цей епістолярний стереотип посідає домінуючий статус у міжособистісній комунікації Лесі Українки з мамою. Менш продуктивний за частотністю вживання синонімічний варіант *дорога мамочко*. З-поміж багатоконпонентних формул складеного (комбінованого) типу стилістично вирізняються ті, що містять у своїй структурі кілька опорних лексем або утворені шляхом градаційних рядів означальних лексем.

Прощання в комунікації з мамою здебільшого представлене стереотипною фразою *Бувай здорова*, рідше – *Будь здорова*, лише 4 рази вжито вираз *До побачення*. Йому притаманні виразне тяжіння до народнорозмовної традиції, а також:

1. Частотне поєднання словесної і невербальної формул (дублетне прощання), напр.: **«Бувай здорова. Дуже міцно цілую тебе і всіх, хто в тому домі у веселому»** [X, 385]; **«Бувай здорова, мамочко, і до побачення. Міцно цілую тебе»** [XII, 161]; **«Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі. Цілую тебе міцно»** [XII, 309]; **«Бувай здорова, люба мамочко, міцно цілую тебе»** [XII, 170]; **«Ну, бувай здорова, люба мамочко!.. Святкуй здорова. Ще раз цілую»** [XII, 381].

2. Заміна (елімінація) невербальним прощанням вербального, напр.: **«Цілую тебе, моя мамочко»** [XII, 129]; **«Цілую тебе дуже міцно!»** [XI, 30]; **«Міцно-міцно цілую тебе»** [XI, 12]; **«Цілую тебе, і папу, і Микосю, і Дорочку міцно-міцно-міцно»** [XII, 91] – переважають у таких виразах гаптичні (доторкові) жести з різним ступенем семантичної інтенсифікації, експресивність невербальних прощань створюється в основному завдяки редуплікаціям відповідних прислівникових лексем (як у цитованих виразах: *міцно-міцно* і *міцно-міцно-міцно*) та повторам емоційно

окреслених лексем-інтенсифікаторів, як-от: **«Цілую вас міцно, міцно»** [XI, 131] – в листі до батьків із Берліна 26 червня 1899 р.

3. Використання прощальних формул комбінованого типу, здебільшого в поєднанні зі звертаннями, побажаннями й проханнями, напр.: **«Бувай здорова, моя люба, дорога мамочко! Усіх пущиків цілуй за мене»** [X, 109]. Зауважмо, що, на противагу стереотипності лексико-граматичної організації і стилістичній статичності початкової епістолярної формули, Леся Українка по-особливому ставилася до вербалізації завершення листової комунікації з мамою, надаючи їй інтимної тональності, добираючи градаційні ряди епітетних означень апелятивів, здебільшого композитивів – типових для народнорозмовної традиції українців, найчастотніші з яких містять прикладкові компоненти *голубочка*, *ластівочка*, *серденько* напр.: **«мамочко-голубочко»** [X, 54], [XII, 99, 146, 353]; **«мамочко, голубочко, ластівочко»**: **«Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!»** [X, 32]; *мамочко-серденько*: **«Прощай, мамочко-серденько»** [X, 93, 95].

Однокомпонентна стилістично нейтральна (образно кажучи, аскетична) лексема *мамо* у функції апелятива належить до факультативних, а отже, й периферійних у цій комунікації, напр.: **«Що правда, мамо, то правда, – олімпійство» не лежить в моїй натурі...»** [XI, 28]. В усіх інших етикетних ситуаціях уживаний демінутив *мамочко* семантично зрівноважений суголосними йому варіантами апелятивів у листах Олени Пчілки до доньки, пор.: *Лесічко* [8; 36], *малюнька* [8; 36], *Зеїчко* [8; 36], [8; 37], *Любий мій Зеїчку* [8; 39], *любая Зея* [8; 42], *Люба Лесічка!* [8; 43].

Привертає увагу Лесина оказіональна номінація *мамочка з крилами*, що семантично співвіднесена, найвірогідніше, з лексемою *ангел*. Ужито її в структурі невербальної прощальної формули листа від 13–15 березня 1913 р. з Хельвана: **«Міцно-міцно цілую тебе, мамочко з крилами»** [XII, 444]. Мотивація такого апелятива прозора: для кожної дитини мама є ангелом-охоронцем. А якщо зважити на українську традицію прощального дискурсу, передусім обрядового, розмовно-побутового, зокрема родинного, то цілком закономірно етикетний компонент «благословення» прогнозує появу семантичного стереотипу *ангела*, що берегтиме адресата від усіх можливих бід-нещасть. А що в час написання листа Леся Українка перебувала за тисячі кілометрів від дому, в Єгипті, то використання саме такого новотвору не видається випадковим.

До визначальних ознак епістолярної комунікації з мамою належить також уживання займенникової форми *ти*. Саме їй надавала перевагу Леся Українка в міжособистісному спілкуванні з батьками загалом: **«Бувай здорова, цілую міцно тебе і всіх наших»** [XI, 221]; **«Приїзди, то розкажу тобі "про всі дива Божі" і шитика покажу буковинського. Цілую тебе дуже міцно»** [XI, 285], пор. листи до батька, Петра Антоновича Косача: **«Не міг ти мені зробити ліпшої втіхи, як от що мене кличеш додому»** [X, 114]; **«Бувай здоров! Другого листа вже напишу в Колодяжне. Цілую тебе дуже міцно»** [XI, 45].

Важливими, зокрема для характеристики внутрішнього психоемоційного стану Лесі Українки, її справжніх почувань і ставлення до матері, можна вва-

жати хоч і не частотні, але характеристичні вирази зізнання й освідчення в прихильності. Вони є своєрідними ключами декодування домінант цієї комунікації і характеризують семантико-стилістичний вектор Лесиної епістолярної поведінки. Не виникає найменших сумнівів щодо щирості її внутрішніх почуттів й органічності мовної поведінки, зафіксованої в листах.

Семантика стереотипних для неї виразів імплікує не просто прихильність, не лише щиру й самовіддану любов, а передусім здатність самопожертви в ім'я дорогої людини, породжені цими почуттями. «*За ціле життя твоє мало платити "кількома стрічками листа", за нього мало цілого мого життя, – вір мені чи ні, тільки я б віддала своє життя без жалю ради тебе. Не смійся, що людина, не пишучи листів акуратно, виражає такі почуття. У самих безпечних і навіть нікчемних людей є такі почуття в серці, яким можна вірити і з яких сміяться – безжально*», – писала вона мамі 27 грудня 1893 р. з Києва [X, 194, 195].

Мама для Лесі Українки (вочевидь, як і для інших дітей) була об'єктом величезного захоплення й пошанування. І це попри всі міжособистісні колізії, непростий її характер, що не могло не ускладнювати спілкування з нею. Про це знаходимо неодноразові опосередковані свідчення в листах до інших адресатів, зокрема до сестри Ольги: «*Я ще трошки вмію говорити з ними (з батьками. – С.Б.), але писати на певні теми зовсім їм не вмію, бо ніколи не певна, в яку хвилину настрою влучу, а се, як ти знаєш, в розмовах з ними (надто з мамою) дуже важно*» (5 березня 1902 р., Сан-Ремо) [XII, 327]. І, як багато інших дітей в українських родинах, вона, дотримуючись формальної комунікативної рівноваги в епістолярних діалогах, визнавала комунікативну асиметрію й повагову дистанцію, зумовлені визначальною роллю матері як особистості в її житті. Звідси й типово шаноблива поведінкова модель листовного спілкування з нею. Найвиразніше наші міркування обґрунтують рядки з листа Лесі Українки від 11 квітня 1898 р. з Ялти (частково цитованого раніше), мотивовані Гайнівським інтекстом: «*Ніхто ніколи не писав мені так часто і так*

любо, як ти, і, запевне, ніхто й не писатиме. Коли думаю про се, то згадується мені сонет Гайне до його матері... Шкода тільки, що всі ми – і поети, і не поети – по більшій часті буваєм не варті своїх матерів» [XI, 40]. Така комунікативна позиція Лесі Українки – найпереконливіший код щодо іншого, позитивного вектора їхньої міжособистісної взаємодії, спорадично реконструйованого на основі епістолярного спілкування (всупереч активно культивованій деякими сучасними дослідниками моделі формально-етикетного характеру Лесиної поведінки, позбавленої суголосного змістового наповнення, а отже, дисгармонійного і штучного).

Запереченням того, що в родині Косачів панувала пригніченість, подавлення волі дітей, слугує виправдальний дискурс Лесі Українки в листі до батька від 12 травня 1902 р. із Сан-Ремо: «*Я себе ні в чому збиженою не вважаю, і волі моєї ні ти, ні мама не обмежили, я тільки старалась на всякий случай виставити резони, чого я куди їду і чому я так, я не інакше поступаю, бо я ж не вважаю себе недоступною для всякої моральної критики і ніколи не кажу "ндраву моему не препятствуй", воно правда, що "натуру тяжко одмінити", але можна, не одмінюючи, здержувати, коли треба*» [XI, 354].

І насамкінець найважливіший текстовий аргумент для декодування стилістики діалогів (і не лише епістолярних) Лесі Українки з матір'ю з листа до сестри Ольги від 22 січня 1898 р. з Ялти: «*Тепер, може, матимеш більше часу, то пиши мені частіше: я боюсь, що тепер мені ще сумніш буде, бо мамин приїзд був для мене як та блискавка, що контрастом світла ще зміцнює темряву дощової ночі...*» [XI, 12]. До речі, подібний образ знаходимо в акафісті до Пресвятої Богородиці в ікосі 11, пор.: «*Радуйся, променю Сонця духовного; радуйся, світило незгасаючого Світла; радуйся, блискавко, що освітлює душі; радуйся, громе, що страшить ворогів; радуйся, що вельми світлою сяєш просвітою*» [12; 399]. Паралелізм семантики й символіки цього образу в згаданих текстах безсумнівний. А отже, мама асоціативно була пов'язана в Лесиному духовному мікрокосмосі зі світлом, якого завжди так потребувала її душа.

Література

1. Грабович Гр. Кобзар. Каменяр. Дочка Прометея / Гр.Грабович // Критика. – 1999. – № 12 (26). – С. 16–19.
2. Денисюк І. Дворянське гніздо Косачів / І.Денисюк, Т.Скрипка. – Львів: Академічний експрес, 1999. – 268 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.
4. Забушко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О.Забушко. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
5. Зборовська Н. Моя Леся Українка / Н.Зборовська. – Тернопіль: Джура, 2002. – 228 с.
6. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О.Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 926 с.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість / М.Коцюбинська. – К.: Дух і Літера; Харківська правозахисна група, 2001. – 299 с.
8. «Листи так довго йдуть...»: Знадоби до архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. – К.: Просвіта, 2003. – 318 с.
9. Михида С. У «поетовій клініці»: Леся Українка кризь призму психології творчості / С.Михида // Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – Т. 2. – С. 232–245.
10. Михида С. На шляху до створення психопортрету Лесі Українки (теоретичні аспекти) / С.Михида // Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – Т. 3. – С. 301–315.
11. Михида С. У психоетикальному світі Лесі Українки (Стаття третя) / С.Михида // Леся Українка і сучасність: зб. наук. праць. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 205–213.
12. Молитовник. – 2-ге вид., з випр. і допов. – К., 2001. – 507 с.
13. Спогади про Леся Українку. – К.: Дніпро, 1971. – 481 с.
14. Українка Леся. Зібр. тв.: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1975–1979. – Т. X. – 542 с.; Т. XII. – 694 с.; Т. XIII. – 478 с.